

Вакулишин Сергій,

методист Святошинського центру позашкільної роботи м. Києва,
завідувач Музею історії Святошинського району

ПРОМИСЛОВИЙ КОМПЛЕКС КИЄВА НА ПОЧАТКУ 40-х рр. ХХ ст. (спроба реконструкції)

Автор пропонує власну версію реконструкції промислового комплексу за галузями напередодні німецько-радянської війни, а також вірогідної чисельності призваних до лав РСЧА та евакуйованих на Схід.

Ключові слова: виробничий комплекс, галузева структура, військова промисловість, призовники, евакуйований персонал.

Чи не головною особливістю СРСР було те, що майже всі сфери його державного функціонування було огорнуто ореолом секретності. Це стосується й такої традиційної царини засекречування, як виробничий комплекс великого промислового міста, зокрема Києва. Лише в середині 1990-х рр. на сторінках муніципальної преси почали з'являтися згадки про чисельність персоналу окремих індустріальних гігантів та їхню спеціалізацію (здебільшого йшлося про 1980-ті рр.).

Однією з білих плям киевознавства залишається проблема визначення, опису й аналізу промислового потенціалу Києва напередодні нападу Німеччини на СРСР. Усвідомивши це, автор розпочав тривалу роботу з реконструкції картини київської промисловості станом на 1940 — початок 1941 р.

Близько п'яти років тривало телефонне опитування заводських музеїв, профкомів та найстаріших робітників заводів і фабрик, які існували у той час. Здобуті у такий спосіб крихти зіставлялися з нечисленними базовими архівними даними 20—30-х рр., поодинокими згадками в офіційній цензурованій советській історіографії та мемуаристиці. З 64 підприємств союзного підпорядкування залишилися невстановленими тільки 8.

Цікаво простежити за тим, як комуністичні керівники ставилися до присвоєння імен передовим заводам і фабрикам. Що більше важило «революційне» ім'я в советській ієрархії, то потужнішому підприємству його дарували. Під знаменом Карла Маркса працювали 6000 виробників цукерок, під назвою «Червонопрапорний» працювали 5000 виробників гармат, ім'я комуністично-більшовиків було присвоєне шулявському заводу з 4000 робітників, іменем «Січневого повстання» було назване виробництво з майже 3000 робітників ДВРЗ, вівіску «Ленінська кузня» мав завод, на якому працювали понад 2000 металістів. Не забули і про «ленінську гвардію»: тисячі заводів носили імена Григорія Петровського та «товариша Артёма», ім'я Максима Горького було присвоєне верстатобудівному заводу з 3000 робітників та кравецькій фабриці з 2000 виробничого персоналу.

У ході встановлення тогочасних назв підприємств виявилось, що останнім часом один за одним зникають потужні заводи, як-от колишній надсекретний об'єкт навпроти святої брами Лаври. Старий арсенал, Завод № 393, АРС-2 (очевидно, «артилерійська ремонтна станція»), «Арсенал-2» — такі офіційні чи народні назви мав він протягом ХІХ—ХХ ст. Нині — це Національний культурно-мистецький та музейний комплекс «Мистецький арсенал». У часи, які нас цікавлять, цей адміністративний район (тоді — Кіровський) відзначався майже повною мілітаризацією: десятками військовими установами стратегічного значення тут було оточено чотири надважливі військові підприємства.

Молотовський район наближався до рівноваги: на сім військових установ тут приходилося три явних та три завуальованих військових підприємства, окрім двох міських цивільних (у цьому дослідженні йдеться лише про потужні заводи і фабрики, що нараховували не менше 300 працівників). Решта (сім) адміністративних районів також мали вкраплення воєнного сектора у своїй промисловій структурі. Хоча такі мирні за назвою підприємства, як вагоноремонтний завод у Дарниці (найбільший київський завод), корабельня в Петровському районі та паровозоремонтний завод у Залізничному районі, по-перше, мали на меті забезпечувати винятково військово-стратегічні плани Москви і, по-друге, тримали на собі ці райони.

Реконструювати промисловий потенціал тогочасних адміністративних районів було конче необхідно ще й тому, що деякі джерела містили узагальнену картину саме в розрізі районів. Напри-

клад, було повідомлено, що під час евакуації влітку 1941 р. з Жовтневого району зі своїми підприємствами виїхало 10 000 працівників¹, з Дарницького — 4200², а для евакуації з Молотовського району було залучено 1100 вагонів³.

Інші джерела, доволіно об'єднуючи підприємства різних галузей і різних районів, могли повідомити, наприклад, про те, що кількість евакуйованих з Червонопрапорного заводу, ДВРЗ, «Ленкузні» та «Трансигналу» становила 12 500 осіб⁴. І лише поодинокі видання містили вичерпні відомості про конкретний завод: чисельність персоналу, кількість вивезених вагонів і з ними фахівців⁵. Отже, завдання полягало в тому, щоб упорядкувати розрізнені відомості й одержати найбільш точні показники.

У ході аналізу було виявлено неповноту даних у науковій літературі. Так, у монографії В. Ієвлевої наведено дані за такими галузями, як металообробка, військова, об'єднана легка/харчова⁶. Ця дослідниця чомусь залишила поза увагою такі важливі галузі, як машинобудування, точна механіка та хімія. Більшість друкованих праць повідомляють про наявність приблизно 110 000 промислових працівників. За версією авторів «Історії Києва», їх кількість становить 124 000⁷. Згодом з'ясувалося, що різниця цих чисел — це чисельність робітників саме військової промисловості, якій ми приділяємо головну увагу.

Така структура київської промисловості складалася поетапно, протягом усіх перших п'ятирічок. Порівняно з 1931 та 1935 рр. тривало масове скорочення робочих місць (отже, й обсягів виробництва) на консервному заводі, двох кравецьких фабриках, 8-й взуттєвій фабриці, деревообробній (меблевій) фабриці ім. Боженка, музичній фабриці духових і мідних інструментів. Суттєве скорочення відбулося на судноремонтному заводі ім. Сталіна та металообробному «Ленкузня». Натомість впевнено розвивалися, нарощували виробничі потужності корабельня ім. Сухомлина, Завод № 43 (авіаційний), завод точних приладів ім. Петровського («торпедний»), лісозавод ім. Першого травня (виробництво залізничних шпал), фанерний завод (обшивка фюзеляжів масових літаків-винищувачів), кондитерський комбінат ім. К. Маркса.

У порівнянні з 1932 р. зазнав суттєвих змін і соціальний склад цивільного населення⁸. Якщо раніше робітників усіх сфер було 136 тис., то тепер майже — 200; службовців було 90 тис., а стало — 110. Щоправда, останнє число не включає особливої касти службовців — високих номенклатурників. 1932 р. їх тут не було, оскільки столицею УРСР був Харків. На 1940 р. кількість апаратників становила не менше 70 тис. Невідомо звідки виринув легіон пенсіонерів та непрацюючих: раніше їх кількість визначалась у 19 тис., а перед війною наближалася до 200 тис.⁹

Прикметним було ще одне: 1932 р. студентів-стипендіатів була 41 тис., а 1940 — менше 29 тис. Це пояснюється, імовірно, тим, що запланована кількість *цивільних* спеціалістів стала оптимальною. Новий етап — воєнний — потребував фахівців з військової справи. У Києві 1940 р. її опановували щонайменше 25 000 курсантів¹⁰. Частина з них була присутня на маловідомій події, яка відбулася у першій половині 1941 р. на Рибальському острові. Там спустили на воду перші зразки нової продукції корабельні: річкові дизельні танкери та морські гвинтові буксирні пароплави.

Загалом повна реконструйована картина має такий вигляд (див. *табл. 1*).

¹ Стефанович Д. Шулявка і Жовтневий район в історії Києва / Д. Стефанович. — К. : Кий, 2001. — С. 154.

² Дарниця. Історія, сьогодні: Фотопутівник. — К., 2005. — С. 21.

³ Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. / голова редкол. П. Тронько. — Т.: Кіів. — К. : Гол. ред. Української рад. енци. АН УРСР, 1968. — С. 393.

⁴ Історія Києва : в 3 т., 4 кн. — Т. 3, кн. 1. — К. : Наукова думка, 1985. — С. 319.

⁵ «Арсенал» імені В. І. Леніна. 1764—1964. — К. : Облвидав, 1964. — С. 141.

⁶ Ієвлева В. Пам'ятки індустріального розвитку Києва кінця ХІХ — першої третини ХХ ст. / В. Ієвлева. — К., 2008. — С. 145.

⁷ Історія Києва : в 3 т., 4 кн. — Т. 3, кн. 1. — К. : Наукова думка, 1985. — С. 374.

⁸ Київ та його приміська смуга: Статистично-економічний довідник. — К., 1932. — С. 115.

⁹ Вакулишин С. Київ у роки Другої світової війни / С. Вакулишин // Визвольний шлях. — 2003. — Кн. 4 (661). — С. 25—26.

¹⁰ Там само. — С. 26.

ПРОМИСЛОВИЙ КОМПЛЕКС КИЄВА ЗА ГАЛУЗЯМИ ТА ВІРОГІДНА ЧИСЕЛЬНІСТЬ
ПРИЗВАНИХ ДО ЛАВ РСЧА ТА ЕВАКУЙОВАНИХ НА СХІД (початок 40-х рр. ХХ ст.)

№ п/п	Галузь	Кількість підприємств	Кількість осіб						Кількість вагонів, відправлених на Схід СРСР	
			Працюючих на початку 1941 р.		Мобілізованих до РСЧА		Евакуйованих		Абсол.	%
			Абсол.	%	Абсол.	%	Абсол.	%		
1	Важке машинобудування	8	21 900	24	2850	13	11 355	36	3480	35
2	Машинобудування	10	12 850	14	3500	16	5640	18	1725	17
3	Харчова	11	11 350	13	4295	20	765	2	70	1
4	Металообробка	6	9600	11	1710	8	6275	20	1830	19
5	Легка промисловість	8	8075	9	2430	11	845	3	220	2
6	Хімія та фармацевтика	11	8425	9	1710	8	2475	8	1380	14
7	Електротехніка та приладобудування	12	7150	8	1390	6	2485	8	855	9
8	Деревообробка	6	4150	5	1515	7	735	2	60	1
9	Інше	13	6800	8	2580	12	1315	4	285	3
РАЗОМ		85	90 300	100	21 980	100	31 890	100	9905	100

У ході роботи над цією реконструкцією, яка тривала упродовж 2002—2010 рр., ми переконалися в тому, що чисельність призваних до війська — найменш досліджене питання.

Вельми важливим є також і намагання досягнути масштаб евакуації київської промисловості. Це не першим зачепив цю тему колишній військовий інженер Роман Уманський: «У другій половині липня (1941 р.) Київ геть спорожнів. Метушня, пов'язана з евакуацією, затихла. Зачинено крамниці й установи. Обладнання цілих заводів відправлено на схід»¹¹. Значно раніше, описуючи долю київського велетня — заводу «Більшовик», Юрій Яновський зазначав: «...Все обладнання було вивезено на схід, дещо висаджено (в повітря) й виведено з ладу...»¹². Ці, по свіжих слідах зроблені свідчення в подальшому були «забуті», і впродовж 60—80-х рр. (а принагідно — і в наш час) руйнацію київської промисловості почали приписувати до реєстру злодіянь німецьких окупантів.

Полегшити усвідомлення обсягів руйнації може кількість відправлених залізницею ешелонів. Зіставивши різні свідчення, ми прийняли пересічну кількість вагонів в ешелоні за 40 (для порівняння: ешелон, напханий «врагами народу», складався 1938 р. з 60 вагонів¹³). Славнозвісний Музей Потоцького було доставлено до Києва у 7 вагонах¹⁴. Тоді виходить, що Київ комплектував щодоби 5—6 ешелонів з устаткуванням заводів і фабрик, цінною сировиною, залишками продукції тощо. Важко собі уявити, наскільки перевантаженими були всі залізничні станції: Київ-Товарний, Київ-2, Печерськ, Лук'янівка, Більшовик, Петрівка, Пост-Волинський, Борщагівка, Святошин, Дарниця, Вигурівщина, — адже позачергового відправлення вимагали ще й суто військові потяги!

За пунктами призначення київських ешелонів можна було вивчати географію СРСР. Араміль Ашгабад, Вольськ, Зеленодольськ, Йошкар-Ола, Казань, Кизел, Кіров, Нижній Тагіл, Омськ, Саратов, Ташкент, Ульяновськ, Фрунзе, Чимкент. В одному лише Свердловську опинилися ДВРЗ.

¹¹ Уманський Р. На боевых рубежах / Р. Уманський. — М.: Воениздат, 1960. — С. 52.

¹² Яновський Ю. Київські оповідання / Ю. Яновський. — К.: Радянський письменник, 1953. — С. 25.

¹³ Ільяшук М. Сталинским курсом: Воспоминания / М. Ільяшук. — К., 2005. — С. 280.

¹⁴ Білокінь С. Музей України... / С. Білокінь // Україна. Наука і культура: Щорічник. — 2002. — Вип. 31. — С. 270.

«Більшовик», кабельний завод ім. Красіна, кисневий завод та трикотажна фабрика ім. Р. Люксембург... Утім, саме «зауральський» період найкраще висвітлено заводськими музеями та аматорськими друкованими виданнями.

Насамкінець пропонуємо краєзнавцям інших індустріальних велетнів України здійснити подібну реконструкцію. Бажано також порівняти викладені тут результати з даними відомчих архівів, якщо комусь пощастить їх віднайти.

*Вакулышин Сергей. **Промышленный комплекс Киева в начале 40-х гг. XX в. (попытка реконструкции)***

На основе анализа разрозненных сведений, содержащихся в опубликованной литературе, опроса ветеранов предприятий того периода и работников заводских музеев автор предлагает и комментирует свою версию реконструкции промышленного комплекса по отраслям, а также возможной численности призванных в ряды РККА и эвакуированных на Восток.

Ключевые слова: производственный комплекс, отраслевая структура, военная промышленность, призывники, эвакуированный персонал.

*Vaculyshyn Serhiy. **The Production Complex of Kyiv at the Beginning of the Forties of the XX century***

The author had to use different pieces of information scattered in published sources and interrogated veterans of those factories of that time and those who worked at the plant museums. The so gathered information being generalized, the author proposes his own version of the reconstitution of the production complex by branches, and also the probable quantity of those called-up to the Red Army, of those evacuated to East regions of the USSR.

Key words: production complex, branch structure, military production, called-up, the evacuated personnel (staff).